

ІСТОРИЧНА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА: ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

На основі системного літературознавчого підходу запропоновано розглядати історичність твору художньої літератури не як сукупність його ознак, а як функцію з характерною системою маркерів. Простежено спільні й відмінні риси літератури та історії. Показано хибність представлення історичності як тематичної спрямованості або джерельної визначеності художнього твору.

Ключові слова: художність, історичність, історична художня література.

На основани системного літературознавчого підходу запропоновано розглядати історичність твору художньої літератури не як сукупність його ознак, а як функцію з характерною системою маркерів. Простежено спільні й відмінні риси літератури та історії. Показано хибність представлення історичності як тематичної спрямованості або джерельної визначеності художнього твору.

Ключевые слова: художественность, историчность, историческая художественная литература.

On the basis of systematic literary approach is proposed to consider the historicity of a work of fiction not as a set of its attributes, and as a function with a system of characteristic markers. Traced common and distinguishing features of literature and history. Displaying false representation of historicity as a thematic work of art or as its source of certainty.

Key words: artistry, historicity, historical fiction.

Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьюшу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан, паркет, шпори, –
От де слава!!!
Т. Шевченко. «Гайдамаки»

Дібрати події, вибудувати їх за наративним задумом, зосередити оповідь на конкретній людині, тропеїзувати мовлення – чи досить цього, щоб історія стала художнім твором? Де межа між ними, чи є вона взагалі? Теоретичні думки просто обступають, коли починаєш заглиблюючись мислити звичайні, здавалося б, речі.

Будь-яка наука, і літературознавство не виняток, проходить принаймні три стадії розвитку: описову, нормативну, системну. Найвірогідніші й настільки ж неуніверсальні знання дає перша, знаменуючи зацікавленість конкретним предметом і прагнення пояснити його. Систематизація доступних чуттям і свідомості явищ, відкриття закономірностей їх існування, оцінка їх і – головне – щонайширша екстраполяція висновків породжують стадію нормативну. Це прагнення людини оцінити світ, нормалізувати його, звести до зрозумілих, звичних, урешті зручних власних

знаменників зрозуміле й пояснюване. Проте вади нормативної стадії – стадії раціоналізації знання – породжені, що часто й не так очевидно, хисткістю, невмотивованістю вибраних оцінних еталонів. Ба, більше – як доводить історія, утрачаючи об'єктивність оцінки, раціоналізм з легкістю вирожджується в тоталітарність, а через власне заперечення – в анархію. Порятунок – а він потрібен, якщо ми хочемо лишити науку наукою, а не політичною маріонеткою, – у верифікації оцінок, у розробці системи понять і категорій, яка не втрачає цілості при безкінечному розширенні кількості явищ, що складають об'єкт конкретної науки.

Звичайно, сказане легко ілюструється природничою сферою – квантовою теорією у фізиці чи біологічною таксономією. Гуманітаристика ж, яка має до діла об'єкти як феномени, унікальні і за природою, і за рецепцією, видається цариною, малопридатною до систематизації. Та саме вона і є джерелом раціональної системності, бо прагне – у силу потягу людського розуму – створити із різнобарв'я феноменів хоч трохи узгоджене уявлення про світ. Для цього слід при будь-якому номінуванні виходити з визначеної природою явищ їх відмінності, і лиш потім давати оцінку, шкалюючи, градууючи ознаки явищ, віднесених

до визначеної групи – у цьому, власне, і криється суть системного підходу.

Чи не найочевиднішим для наведення і, схоже, найважчим для пояснення є приклад категорії «художнє» у світлі окресленої проблеми. Згадаймо, скільки списів і голів покладено, аби довести, чи має право якийсь конкретний літературний «об'єкт» (декадентський чи футуристичний вірш, діаспорна проза чи Стусові палімпсести, графоманство українофілів ХІХ століття чи сучасна драматургія – прикладів у кожному часі достатньо) уважатися за художній. Хіба проблема в неточності оцінних висловлювань? – таж ні. Проблему слід шукати в змішуванні екстенсивного й інтенсивного, позначуваних одним терміном, а вихід з неї – у послідовному системному підході: у 1) визначенні класу об'єктів, що відрізняються від інших, однорядних (тобто у виокремленні всіх художніх, або мистецьких творів), та 2) градуванні об'єктів цього класу за обраними критеріями й еталонами оцінки (високоякісні/низькопробні, довершені/сирі, високодуховні/шкідливі й под.). Лише в такий спосіб, здається, можна досягти чіткості й, головне, доказовості естетичних оцінок.

У межах цих сторінок проблема художності не піднімається, лиш прийнято буде гегелівський поділ людської діяльності на практичну, наукову й мистецьку, де художнє співвідноситься з останньою. Натомість звернімо увагу на історичні художні твори, наукове виокремлення яких пов'язане якраз із раціоналізацією філології й пошуком нових – тоді вже ідейних – схем нормативності красного письменства. Власне, проблема полягає в меті уживання номена «історичний», у тому, що саме ми хочемо підкреслити у творі, називаючи його історичним, яку рису віддати цим терміном, що її немає у творі «неісторичних» [1, т. 1, с. 442].

Та спершу замислилось, чому є історичні художні твори, але немає творів «географічних». Тобто вони є (дитяча пам'ять видає Верна, а дослідницька – Григоровича-Барського), але спеціального поняття та достатньо популярного терміну немає. Йдеться не про пейзажну лірику чи екстер'єрні елементи, не про об'єкти зображення в конкретних творах, а про наукову традицію виокремлення групи творів, про причини й умови її виникнення.

Очевидно, є спільні риси в цих галузях думки, проте щось особливе об'єднує саме історію й літературу. Оповідь і сюжет – що перше згадується – не належать тільки історії, художній літературі, географії чи чомусь ще – як мовленнєві феномени вони є «спільними предками» для усіх наук і словесного мистецтва, зазнаючи в них різного втілення. Звичайно, вони зближують історію й літературу (маємо на увазі художню, звісно) – це фіксують навіть енциклопедичні словники, і на цій основі в літературне річище вливаються літописні та історіографічні пам'ятки, але таке зближення не є унікальним.

Унікальна спільність літератури й історії – в тому, що людина (читач, автор, науковець) шукає і в історичній науковій, і в художній оповіді аналогію своєму життю, приклад розгортання подій, відповідь на актуальну для себе буттєвість, сподіваючись, що вона не перша стикається з нею. Справа не в тому, що «з історії можна навчитися лише історії» (Й. фон Радовіц), – у решті людина сподівається на впорядкованість цього світу, шукаючи законномірності його існування, у тому числі й моделюючи його абсурдність.

Чи дійсно є ці приклади, ці закономірності? Людина схильна, вибудовуючи власний сюжет, добирати події-приклади на догоду власним потребам і питанням, адже і самі ці питання, і відповіді на них – плід її свідомості. Але звернімо увагу: автор, науковець-історик і читач здатні поставити схоже (!) питання й дати на нього схожі відповіді – тож принаймні існують спільні для людського мислення механізми сприймання явищ світу та їх мисленнєвого, логічного чи абсурдного, упорядкування. Тож і пошук таких закономірностей, пошук духовної підтримки не марний.

Тож, можемо говорити, що результат історичного наукового мислення – історичну оповідь – і окремі результати художньої словесної творчості об'єднує певна функція, зазвичай позначувана висловом «*Historia magistra vitae*». А тому, виокремлюючи історичні художні твори з-поміж інших, слід визнати за ними передусім особливу функцію, особливий механізм породження або джерело художнього змісту, відсутні в інших творах.

Із системного погляду існуючі спроби виокремлення історичних творів не є досконалими й продуктивними. Визнання їх як творів особливої тематики («А по лінії тематичній [роман є] – рідинний, пригодницький, науково-фантастичний, соціально-побутовий, історичний, філософський, утопічний (і антиутопічний), біо- і автобіографічний, детективний, «виробничий»...»), – такий ряд наводить А. Ткаченко [3, с. 87]) порушує логічні принципи поділу понять. Часта теза про те, що в історичних творах зображено конкретні події минулого [1, т. 1, с. 442], не є визначенням їх характерної ознаки – у багатьох «неісторичних» творах такі події зображено для фону або передачі колориту епохи.

Виникає замкнене коло: якісь твори отримують назву «історичних», бо вони різко контрастують із творами свого часу, у подальшому до цієї групи додаються інші твори, більш пізнього й раннього продукування, на підставі схожості ознак, але не на підставі їх принципової, сутнісної відмінності, що веде до стирання жанрових меж, передусім у науковій свідомості. На жаль, ця ситуація характерна для більшості випадків жанрових дефініцій.

Тож, системний погляд вимагає визнання історичності художнього твору як особливої його потенційної функції, співвідносної з функцією історичної оповіді, передусім пізнавальною. Разом з тим системний погляд вимагає не застосовувати на цьому етапі оцінних характеристик, пов'язаних із

достовірністю, точністю, правдивістю й подібними критеріями наукових історичних розвідок.

Тут необхідні кілька зауважень. По-перше, факт, подія, документ – це ще не історія. Більше того, вони належать не лише історії як науці. Саме тому художній твір, що так чи так має документальний базис, не обов'язково є історичним; натомість твір, позбавлений такого ґрунту, але потенційно придатний до виконання названої функції, слід кваліфікувати як історичний. Візьмемо у свідки «легенький попіл спалених паперів – всіх отих книг міських Полтавських, де були записи поточних судових справ» (Л. Костенко).

По-друге, суто нормативний підхід і вимога називати історичними винятково твори достовірні, правдиві, документальні ставлять під сумнів саму можливість перевірки цих якостей, адже історія, попри наукову об'єктивність, має схильність змінювати свої погляди й оцінки. І це стається не лише з кон'юктурно-політичних причин – еволюція науки, відкриття нових фактів, документів, так зване розширення історичного сюжету, удосконалення уявлень про принципи й закономірності суспільного поступу теж вносять свої корективи. А отже, і класифіковані в такий спосіб художні твори будуть активно міняти свою жанрову приналежність, що, звісно, неприпустиме.

По-третє, привертають увагу твори, покликані створити чи, навпаки, деконструювати політико-історичні міфи. Потрапляючи в сприятливі суспільні умови, вони отримують науковий ґрунт і з погляду нормативного стають історичними; в інших умовах, піддані забороні, знеживлені, вони перестають бути історичними з того ж таки нормативного погляду. Так, до певної міри міняється їх функціонування, процес творення художнього, адже міняється перцепієнт. Та все ж сутність творів, їх потенціал незмінні, й одною лише рецепцією пояснити такі зміни неможливо.

З погляду ж системного подібні твори (скажімо, «Чорна рада» П. Куліша, прозові й драматичні хроніки М. Старицького чи прозові оди Колективізації А. Головка) слід однозначно кваліфікувати як історичні за їхньою здатністю відповідати на питання, що і як то було, а головне – чому було саме так; питання, властиві саме історичній науці.

Тут є небезпека звести історичність художнього твору до його пізнавальності, упередити яку можна, лише вказавши на некоректність бачення в художньому творі джерела «цікавої й життєво важливої інформації». Література, навіть оперуючи беззаперечними фактами, не має до діла їх висвітлення, опис

чи доведення; її мета – створення художнього змісту, неінформативного за своєю природою в протиставленні науці й практиці. Пізнавальна цінність художнього твору може актуалізуватися тільки в межах його комунікативного характеру, як сприймання Іншого, або ж як результат додаткового, нехудожнього його функціонування, про що, власне, і йдеться, коли ставиться питання історичності (цікаві думки з цього приводу висловлює К. Роснер у статті «Художній світ і пізнавальна функція літературного твору» [2, с. 172–197]).

Однак специфічне функціонування художнього твору неможливе без розпізнавання перцепієнтом його потенціалу, і наразі фактичну роль має відігравати система ознак-маркерів, що часто й сприймаються за особливі характеристики історичних творів. Найяскравішою, звісно, є триада «факт, особа, суспільність», часто визначувана за головний предмет історичної науки. Ідеться про зображення вже згаданих «конкретних подій минулого», видатних історичних осіб (навіть у вальтер-скоттівських романних структурах) і політичних, суспільно важливих конфліктів. Зауважимо лише, що історичні твори різних жанрів, епох, національних традицій можуть мати відмінні комбінації маркерів, адже мають відбиток унікальної авторської та читачької свідомості.

Головне, що такий твір через систему маркерів, прийнятних і зрозумілих у тандемі «автор – читач», здатен і прагне виконувати функцію історичної оповіді, що породжує особливий спосіб творення художнього змісту, ознаки якого вже названі науковцями: історичний фон чи колорит актуалізується у свідомості перцепієнта й відбивається на сприйманні сюжету й образів; видатні історичні події подаються через події в житті «маленької» людини, що співвідноситься з художньою дилемою характерного й типового; на основі художньої побудови потверджується, твориться або й ламається політично-ідеологічний міф тощо.

Підкреслимо, не йдеться про відмову від оцінних суджень про точність, достовірність чи правдивість зображення минулого в художньому творі. Навпаки, саме через розмежування двох процесів – диференціації та оцінки твору – прагнемо останню кристалізувати, дати в її повне розпорядження усі необхідні критерії, щоб мати врешті потужний засіб наукового впливу на складне мистецьке явище – художню літературу. Давати оцінку творам необхідно – і це принципова позиція, однак тільки чистота критеріїв і еталонів може зробити цю оцінку максимально об'єктивною, науково й ідеологічно виваженою, що, власне, і є завданням на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-укл. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. — Т. 1. – 608 с. – Т. 2. – 624 с.
2. Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина XX – початок XXI ст. / [упор. Б. Бакулі]. – К. : Вид. дім «Кисво-Могілянська академія», 2008. – 531 с.
3. Ткаченко А. О. Мистецтво слова : Вступ до літературознавства : [підручник для гуманітаріїв] / Анатолій Олександрович Ткаченко. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 448 с.
4. Шевченко Т. Г. Гайдамаки / Тарас Григорович Шевченко // Кобзар. – К. : Дніпро, 1989. – С. 60–111.